

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

Віктор Даниленко

Володимир Вернадський про україньсько-російські взаємини

Народився 1949 р. в с. Карапиші Миронівського району Київської області. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. З 1974 р. працює в Інституті історії України НАН України. Нині завідувач відділом історії України другої половини ХХ ст. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України. Автор 25 монографій, підручників, навчальних посібників, понад 200 наукових праць.

Володимир Іванович Вернадський — визначний вчений-енциклопедист, мислитель і гуманіст. Почесний член багатьох іноземних академій і товариств. Організатор багатьох наукових шкіл. Автор понад 400 опублікованих праць. Він посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з такими її велетнями, як Ісаак Ньютон, Чарльз Дарвін, Альберт Ейнштейн. Творчий доробок В. Вернадського охоплює найрізноманітніші галузі знань. Його глибокі й надзвичайно оригінальні ідеї набагато випередили час, вони змінили хід розвитку природознавства, розкривши при цьому величезні перспективи прогресу як науки, так і людської цивілізації.

В. І. Вернадський за походженням був українцем, завжди пам'ятав про це, хоча й підкреслював, що за вихованням та почуттям цілком та абсолютно належить Росії. Певний час це створювало йому труднощі по обидві сторони. Його називали інколи «упрямый украинец», «хитрый хохол» та ін. Молодий Вер-

надський серйозно цікавився історією України. Зокрема, читав і польські книги про історію України. Написав навіть статтю «Угорська Русь з 1848 р.»

Ставлення В. Вернадського до української проблеми формувалося під впливом умонастроїв значної частини російської ліберальної інтелігенції XIX — початку XX ст. і вилилось у пошуки ненасильницьких шляхів і методів її розв'язання, які враховували б демократичне право свободи кожної людини. Будучи демократом за природою, В. Вернадський виступав за демократизацію міжнародних відносин в Росії, тоді як більшість російської інтелігенції, зазначав він, прагнула «певної мети» — досягнути «повного злиття українців з панівною народністю і знищити їхню «шкідливу свідомість» своєї особистості, окремішності від росіян. На пріоритетність саме такої «нівеляційної» компоненти в російському мисленні однозначно вказують слова Петра Столипіна про те, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, ... прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних адміністративно-територіальних засадах».

На захист українців виступив В. І. Вернадський. У статті «Українське питання і російське суспільство» В. Вернадський вказував, що з моменту приєднання України до Росії політика останньої полягала в тому, щоб знищити в них усі національні особливості. Опинаячись у скрутному становищі, Росія завжди поступалася інтересами українців на користь інших, потрібних для неї в даний момент. В. Вернадський виступав за збереження української культури й культурного прояву самобутності українського народу.

Поразка першої російської революції викликала в нього гіркі роздуми про долю Росії, її перспективи. У поліцейському деспотизмі, в політиці, характерній для бюрократії, яка здійснювала управління державою, Вернадський бачив ганьбу і слабкість рідної країни.

«Нову державну могутність» Росії Вернадський зв'язував з побудовою держави «на принципах свободи і соціальної справедливості», широкого вияву інтересів демократії»¹. Для Росії, писав він, «тепер стоїть дилема: або залишитися великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджилий самодержавно-бюрократичний лад...»² Погляди В. Вернадського і М. Грушевського на

національно-державний устрій Росії в цей період по суті збіглися. Основоположними його принципами мали стати, на думку вчених, демократія і автономія.

Характерні зауваження, висловлені В. Вернадським в контексті його роздумів про слов'янське питання, міжслов'янське спілкування. В. Вернадський не сумнівався «у неможливості якої б то не було гегемонії інтересів слов'янських народностей у російській державі. Панславизм або слов'янофілство не можуть мати для нас ніякого прямого політичного значення. Ніяка національна боротьба не може бути російським державним завданням. Інтереси слов'янського народу тотожні з інтересами нової Росії тільки постільки, поскільки вони відповідають принципам свободи і демократії, поряд з іншими чужими слов'янськими народами, які входять до складу нашої держави»³. «Нова Росія, — вважав В. Вернадський, — дякуючи своїй обширності і етнічному складу, має коло інтересів, які виходять далеко за межі національної держави... Наша зовнішня політика повинна бути побудована на більш широкій базі загальнолюдських інтересів, і в цьому полягає запорука надзвичайного майбутнього державної могутності Росії»⁴. Слідуючи логіці роздумів великого вченого, думається, можна якоюсь мірою спрогнозувати майбутнє і сьогоденної Росії.

Порятунок Росії, вважав В. Вернадський, полягав у піднесенні і поширенні освіти і знань. «...Тільки підняттям культури можна зберегти світове значення нашої батьківщини, яке сильно похитнулося»⁵. «Країна, яка не працює самостійно в галузі наукової думки, і яка тільки засвоює освіту — чужу працю, — є країна мертва»⁶, — писав він.

Перша світова війна загальмувала революційний вибух у Росії. З початком війни кадетські лідери, до яких належав і В. Вернадський, закликали уряд і суспільство до єдності дій. У зверненні ЦК партії кадетів «До однодумців» говорилося: «Яким би не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш прямий обов'язок зберегти батьківщину єдиною і неділимю...»⁷.

З початком Першої світової війни кадети рішуче виступили проти сепаратистських рухів на національних окраїнах Росії. В 1914—1917 роках ЦК кадетської партії сформував кілька комісій з національного питання. В. Вернадський брав активну участь у роботі двох з них — з українського і литовського питань. Він був переконаним прихильником позиції кадетів

про недопустимість утворення самостійної, незалежної від Росії української національної держави. Однак В. Вернадський підтримував рух української інтелігенції проти дискримінації української культури, виступав за надання Україні культурно-національної автономії.

Стаття В. Вернадського «Українське питання і російське суспільство» — це і наукове дослідження, присвячене історії України, і партійно-публіцистичний твір. Він звернувся до джерел утворення української (малоросійської) народності, висвітлив історію російсько-українських відносин, починаючи з включення України до Московської держави. Він засудив заходи уряду проти українського народу, які знаходили вияв у переслідуванні українських діячів, у виключному цензурному режимі, який обмежував вживання української мови в пресі, в утисках української драматургії і сцени, у гонінні на українську мову в школі, в загальному ворожому ставленні до всякого вияву української національної самосвідомості або навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

В. Вернадський відзначав, що у боротьбі з «українським сепаратизмом» адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбільш невинних і природних проявів національної української культури, таких як співання народних пісень, виступи кобзарів і т. п.

Найбільшою дискримінації, вважав В. Вернадський, піддавалася українська національна ідея в церковно-релігійній і шкільній літературі, — саме там, де українська інтелігенція бачила масовий засіб освіти і найбільш прямий шлях до духовного і культурного піднесення народних мас. Уряд бачив тут лише загрозу єдності російського народу і міцності держави.

В. Вернадський відзначав, що «в останнє десятиріччя, з посиленням у суспільстві національних настроїв, виявилось негативне ставлення до українського руху навіть у свідомій частини прогресивних елементів суспільства, в очах яких головна небезпека руху полягає саме в його культурній ролі, що загрожує Росії національним і культурним розколом. Ці елементи свідомо підтримують протиукраїнську політику уряду, їх не шокують адміністративні способи оцінки і розв'язання питань педагогіки, філології, культури»⁸.

В. Вернадський був переконаний, що саме протидія культурній праці в національних формах поглиблювала внутрішній розлад у державі, суспільстві і народі, породжувала прірву

взаємної недовіри, що переходила у ворожість, а не сприяла її зміцненню, єднанню. Він виступав проти практики державного насильства в національних відносинах, за їх розв'язання на правовій основі. В. Вернадський вважав, що подібне ставлення уряду Росії до українського руху сприяло потягу українців до зовнішніх центрів, «в бік неросійських тяжінь», що не може не послаблювати культурний і політичний вплив Росії на український рух.

Аргументуючи необхідність відмови уряду від попередньої національної політики у відношенні до України, В. Вернадський ні в якому разі не виступав за відділення її від Росії. «При відмові від традиційної політики найбільш широкий розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії навіть при відповідних прагненням українців реформах внутрішнього ладу»⁹.

В. Вернадський пропонував ряд починів, які, на його думку, могли б змінити ставлення російського суспільства до українського питання. Це — видання російських учених і громадських діячів, в яких з наукових позицій висвітлювалася б історія українського руху; висвітлювалася би роль рідної мови в народній школі і заходи звільнення української мови від обмежень з метою сприяння якнайшвидшому розв'язанню шкільного питання; виявлялось би сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі і відповідних предметів у середній, сприяння відміні всяких обмежень в галузі літератури, преси і культурної роботи, встановлених для українців. В. Вернадський вважав доцільною постановку питання в публіцистичних матеріалах про долю української культури в Галичині і Буковині, яке набуло актуального значення у зв'язку з передбачуванним переходом Буковини і Галичини під владу Румунії і Польщі.

Після приходу до влади в лютому 1917 р. кадетська партія, як правляча, здійснила ряд заходів у галузі міжнаціональних відносин. Однак обговорення і вирішення назрілих актуальних національно-політичних проблем Тимчасовий уряд відкладав до Установчих зборів. Становище національних окраїн залишалося невизначеним і вони самі взяли за розв'язання власних проблем. Україна поряд з Польщею, Литвою, Фінляндією, Латвією поставила питання про державну незалежність.

Кадетська програма з національного питання після Лютневої революції не зазнала суттєвих змін. Вона, як і раніше, базува-

лася на принципі збереження державної єдності Росії. Її лідери П. Мілюков, П. Струве відкидали принципи федералізму. В крайньо обмеженому вигляді трактувалося частиною кадетів положення про культурно-національну автономію.

В. Вернадський послідовно виступав за широкий розвиток місцевої автономії національних територій Росії. В статті «Про автономію», опублікованій 4 червня 1917 р. в газеті «Свободный народ», обстоюючи ідею автономії, він не виключав варіант федеративного устрою держави. «Для великоросів або українців, — вважав Вернадський, — неминуче будуть існувати багато українських або великоруських автономних провінцій, бо важко і навряд чи можливо побудувати міцну і сильну державу із рівних за своїми правами автономних областей, які різко відрізняються за своїми розмірами»¹⁰.

Працюючи з серпня 1917 р. заступником міністра освіти Росії, В. Вернадський ґрунтовно займався, як він писав, питаннями «правильної організації наукової і навчальної роботи». Протягом короткого часу його праці в міністерстві в практичній площині постало питання про створення нових академій наук. «Піднімалося питання про грузинську Академію наук і про Академію наук на Україні і в Сибіру»¹¹. При цьому він виходив безпосередньо з державних інтересів Росії, необхідності зміцнення її економічної і політичної могутності, збереження єдності. Саме в збереженні єдності Російської держави, зменшенні центробіжних сил у ній В. Вернадський бачив одне з найважливіших завдань державної політики. І якщо до цих пір, вважав він, центробіжні прагнення придушувалися «грубою силою і насильницькою русифікацією», то тепер з метою державної єдності суспільні прагнення повинні йти за іншим напрямком. Думка В. Вернадського спрямована на державну організацію роботи по взаємному ознайомленню народностей, які проживали в Росії, на вивчення їх життя в усіх проявах. Він вважав необхідним надання широкої державної допомоги у вивченні історії, мови, етнографії, літератури народностей Росії, у вивченні батьківщинознавства окремих областей нашої країни. Треба перейти, вважав Вернадський, до «політики національної свободи, державної підтримки національних установ народностей, при збереженні державної єдності»¹². Позитивні підсумки науково-дослідної роботи, на його переконання, які досягалися в результаті такої політики, вже самі по собі були могутнім засобом згуртування народів. Отже, єдність — через розквіт.

В. Вернадський вважав, що посилення наукової роботи, пов'язаної з місцевим або національним життям, дозволить активізувати духовні сили народу на місцях, інтенсифікувати наукову працю. «А вона неминуче зв'язана з посиленням вивчення, а відповідно, і використання природних виробничих сил даної місцевості, а відповідно, і всього державного цілого»¹³.

Серед компонентів, які виділяв В. Вернадський у справі збереження єдності Російської держави, особлива роль належала культурі, а також особистим зв'язкам між діячами в різних місцях і областях Росії, «навіть тих, які належали до різних національностей»¹⁴. В. Вернадський після захоплення влади більшовиками прийшов до висновку, що «повернення до унітарної монархії неможливе» і «вихід один — сильні області, об'єднані єдиною організацією — федерація»¹⁵. Таким чином, ні В. Вернадський, ні вся кадетська партія не допускали думки про можливість самостійну державність України. У 1917 р. відомий український філософ і правознавець Богдан Кістяківський писав: «Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберт, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їх існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створились зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроможне було зрозуміти українців»¹⁶.

В. Вернадський на той час також ще не завважив важливу тенденцію в національному житті українців. Про це написав пізніше у статті «Доля імперій» видатний російський філософ Георгій Федотов, цитую: «На наших очах народжувалась на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно, як види природи для доєволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»¹⁷.

Восени 1917 р. В. Вернадський, рятуючись від більшовиків, переїхав в Україну, де згодом знайшла собі пристанище

велика група кадетів. Перебуваючи в Полтаві до весни 1918 р. і зіткнувшись з реаліями українського політичного життя, він стає ще більшим противником української незалежності і української державності.

В полтавський період свого життя В. Вернадський разом з іншими каде́тами створив українську партію народної свободи. Працював над програмою партії. Із її начерків випливає, що В. Вернадського не покидала ідея відновлення великої російської держави. Він виступав за співробітництво, зближення України з Росією у сфері економіки, культури. Причому, при орієнтації на Росію В. Вернадський вважав за необхідне враховувати інтереси України, українського населення. Прагнення ж українських самостійників створити українську самостійну державу він повністю відкидав. На його думку, розвиток самобутньої української культури цілком був сумісним з функціонуванням України в рамках єдиної Росії. Це була, звичайно, фантазія. Як не міг бути здійсненим і не здійснився соціальний проєкт кадетів, так не міг бути реалізованим в євразійській Росії і проєкт національний — і про це засвідчив пізніше досвід більшовицький, хоча такий же результат міг мати і досвід кадетів, якби вони лишилися при владі.

В. Вернадський підкреслював роль російської мови в суспільному і культурному житті України, в залученні українського народу до цінностей світової культури. Ним було поставлено по суті питання про вироблення форм державного спілкування всіх територій Росії, які виявилися роз'єднаними в результаті революції і громадянської війни.

Доля В. Вернадського склалася так, що саме він став організатором однієї з ініційованих ним Академій — а саме Академії наук України. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського Україна стала притягальною силою для багатьох великодержавників, які побачили в ній можливість стати новим державоорганізуючим і державоформуєчим центром по відновленню великої і неділимой Росії. Києво-руська традиція України мала зіграти вирішальну роль у відродженні Великої Росії. Кадети всіляко намагалися укріпити владу П. Скоропадського в різних сферах суспільного життя, в т. ч. і в сфері освіти, науки та культури.

У травні 1918 р. В. Вернадський брав участь у з'їзді кадетських партій у Києві. З'їзд прийняв установку на відновлення єдиної Росії. Як переконаний російський державник, В. Вернад-

ський вважав жахливою ситуацію, коли «на всій території Росії ніде не утворився державний центр»¹⁸.

В червні 1918 р. В. Вернадський часто зустрічався з лідером кадетської партії П. Мілюковим, який у травні — липні перебував у Києві з секретною місією. В цей час П. Мілюков змінив попередню орієнтацію на союзників Росії і почав переговори з німецькими колами про можливість відродження Росії як єдиної централізованої держави з центром у Києві з допомогою німецької військової сили. Одночасно велися переговори з командуванням Добровольчої армії з метою повалення більшовицького режиму.

В червні 1918 р. Вернадський переїхав у Київ і на пропозицію міністра освіти М. П. Василенка, свого старого знайомого, друга і товариша, розпочав організацію Академії наук України. З Москви до Києва переїхало більше 20 відомих учених. В. Вернадському належала провідна роль у визначенні принципів ідейних, наукових і організаційних основ Академії. Із створенням Академії він зв'язував піднесення економіки, науки, культури України і всієї Росії. Оживлення наукових зв'язків між Академіями наук України і Росії сприяло б, на його погляд, посиленню культурної єдності українського і російського народів і на цій базі зміцненню союзу України і Росії в рамках єдиної російської держави. Інші позиції, як відомо, займав М. Грушевський.

Хоча В. Вернадський і заявив публічно про вихід із конституційно-демократичної партії, він продовжував політичну діяльність. В 1919 — 1920 роках вона була зорієнтована на білий рух, покликаний зберегти Російську імперію. Згодом і в ньому він розчарувався. В умовах денікінської окупації Києва В. Вернадський, підтримуючи ідею боротьби з більшовизмом і відновлення єдиної і неділимої Росії, багато зробив для збереження Академії наук України, яка існувала в цей час як громадська установа, оскільки державне фінансування було припинено. «Надзвичайно важко, — писав В. Вернадський у своєму щоденнику 24 жовтня 1919 р., — що доводиться весь час боротися за наукову роботу, проти якої зараз виставляється інша цінність, але яка? В ім'я чого зараз знищувати розпочату наукову і культурну роботу?»¹⁹

В статті «Наукове завдання моменту», опублікованій у грудні 1919 р. в «Донской речи» (Ростов), В. Вернадський обґрунтовував тезу про роль культури в державному відродженні

Росії, висунув ідею створення спілки наукових організацій або наукових діячів, завданнями якої повинно стати збереження центрів наукової роботи, об'єднання зусиль вчених для плано-мірної роботи по духовному відродженню Росії, розвитку російської культури. На його переконання, «нині головною силою, що зміцнюватиме нову російську державу, ...буде велика світова цінність — російська культура у всіх її проявах»²⁰. У щоденниках цього періоду — та ж думка — про роль російської культури у відновленні Росії як єдиної великої держави.

Цієї державницької лінії В. Вернадський дотримувався завжди. На засадах ідеї єдиної невідомої Росії закономірно відбулося фактичне примирення В. Вернадського з більшовицьким режимом, хоча в силу випадковостей неодноразово він перебував на межі загибелі. Як людина передбачлива, далекоглядна він одним із перших запримітив внутрішню спорідненість більшовизму з революційним російським самодержавством. Режим сприйняв В. Вернадського і як великого вченого, і як носія російської великодержавної ідеї, а В. Вернадський цілком змирився з радянською дійсністю, навіть відмовився від еміграції, ідеї, яка довго ним володіла, бо побачив реальну силу, яка здатна була відновити і яка в дійсності відновила у формі СРСР Велику Росію. «Думки про Росію весь час», — пише він неодноразово у щоденнику.

В. Вернадський був ученим дійсно планетарного масштабу, всю глибину наукових ідей якого людство ще не пізнало й донині. Він справедливо визнаний найвидатнішою людиною ХХ ст. Володимир Іванович об'єктивно відіграв видатну роль у створенні Української академії наук, наукової бібліотеки. Однак його суспільно-політичні погляди, в тому числі й на національне питання, на українсько-російські відносини нерідко перебували в сфері ілюзій, утопій та романтики. Він відстоював привабливі на той час для українців речі — культурно-національні вольності в умовах сильної демократичної Росії. Але де була реально тоді та, демократична Росія? Де вона зараз? І коли вона ще буде? І чи буде взагалі?

Пізніше сам В. Вернадський визнав, що він, як і його соратники по кадетській партії, не знали Росію, переоцінили готовність народу до сприйняття демократичних ідей, до творчої праці. Він з жалем констатував, що опозиція російської інтелігенції до влади, до держави привела до руйнування російської державності. За долю Росії він вболівав завжди і завжди

розумів значення України для існування Росії. В 1920-ті роки в одному з листів до І. І. Петрункевича він писав, що в Росії «все зараз стримується терором, моральні основи комунізму, а мені здається і соціалізму, в Росії вичерпалися. Стримувати довго терором і вбивствами неможливо до безконечності, і коли ці пута щезнуть — з'явиться справжній зміст російського життя. Не знаю, чи не розвалиться Росія і, зокрема, чи не відійде в нове Україна — національна свідомість в якій за ці роки робить величезні успіхи»²¹.

Підкреслюючи досягнення національної політики в СРСР, В. Вернадський загострював увагу на окремих моментах, які, на його думку, можуть перетворитися за певних обставин в серйозний фактор політичного життя. «Багато хто дивиться оптимістично з точки зору російської мови і значення російської культури. У мене є серйозні сумніви і занепокоєння»²², — писав він тому ж І. І. Петрункевичу. «Україна, мені здається, зараз зміцніла національно, і комуністи там повинні рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії. Це зараз важливий фактор внутрішнього політичного життя, і з ним доводиться рахуватися на кожному кроці, зокрема ним визначається, наприклад, і новий устрій нашої Академії наук (мається на увазі перетворення РАН у Всесоюзу. — В. Д.). Адже серйозно було поставлене питання (у зв'язку з Дніпропетровськими порогами) про вихід України із Союзу»²³.

Як переконаний державник, В. Вернадський до кінця свого життя боявся втрати цілісності російської держави. В єдиній Росії він бачив умову її сили і процвітання. Влітку 1929 р., перебуваючи у відрядженні в Празі, у безцензурному листі до сина В. Вернадський писав: «Більше всього я боюся розпаду російської держави, знову зв'язувати розірвані частини звичайно ніколи не вдається — Україна і Грузія — найбільш небезпечні частини...»²⁴

Національно-культурного відродження України побоювався не лише видатний вчений В. Вернадський, а й радянські політики. Тому й виявилось воно розстріляним. У Радянському Союзі було достатньо прихильників ідеї В. Вернадського про зближення національних культур з російською через їх розквіт. І Україна ще довгі радянські роки «інтегрувалася» до складу Росії, а український народ разом з іншими — плавився в радянський. Поки не з'явилася у нього можливість стати самим собою.

Історичний досвід українсько-російських відносин засвідчує, що українсько-російське єднання, не як частини і цілого, про що піклувався В. Вернадський, а рівносуб'єктне і рівноправне, можливе, доцільне і потрібне, але після того як український народ утвердиться як повноцінна державна нація і українська державна самостійність набуде незворотного характеру, тоді як і Росія, і Україна стануть правовими демократичними державами з розвиненими громадянськими суспільствами. І якщо ця думка не зовсім вписується в систему суспільних поглядів видатного вченого, то цілком логічно впливає вона з його вчення про майбутнє людства, про ноосферу, сферу розуму, гармонізації відносин між природою і суспільством, організації нових форм людського співжиття, рівності рас і народів, що відмовляються від війни, насилля як засобу розв'язання спірних питань, створення, за визначенням В. Вернадського, «цивілізованого культурного людства».

-
- ¹ Вернадский В. И. Публицистические статьи. — С. 104.
² Там само. — С. 107.
³ Там само.
⁴ Там само. — С. 107—108.
⁵ Там само. — С. 169.
⁶ Там само.
⁷ Цит. за: Политическая история России в партиях и мирах. — М., 1993. — С. 101—102.
⁸ Там само. — С. 214—215.
⁹ Там само. — С. 217.
¹⁰ Там само. — С. 238.
¹¹ Дневники.
¹² Вернадский В. И. Публицистические статьи. — С. 248.
¹³ Там само. — С. 249.
¹⁴ Дневники. — С. 41.
¹⁵ Там само. — С. 44.
¹⁶ Цит. за: Гусейнов Г. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей // Віче. — 1997. — № 4. — С. 97.
¹⁷ Федотов Г. Доля імперій // Сучасність. — 1993. — № 1. — С. 104.
¹⁸ Дневники. — С. 67.
¹⁹ Дневники. — С. 69.
²⁰ Вернадский В. И. Публицистические статьи. — С. 284.
²¹ Вернадский В. И. «Я верю в силу свободной мысли...» // Письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу // Новый мир. — 1989. — № 12. — С. 213.
²² Там само. — С. 220.
²³ Там само.
²⁴ Минувшее. Исторический альманах. Вып. 7. — Париж, 1989. — С. 447.